

ŽIDOVŠTÍ KAGANOVÉ? PODIVNÁ A PODIVUHODNÁ ŘÍŠE NA VÝCHODĚ

V polovině 10. století, v čase sefardského zlatého věku, napsal lékař Chasdaj ibn Šaprut, který byl významným politikem na dvoře cordóbského chalífy Abdarrahmána III., dopis Josefovi ben Aharonovi, králi Chazarů. Až k židovské elitě na západním okraji evropského kontinentu totiž pronikly zvěsti o velké židovské říši ležící při hranici východní části Evropy a vzbudily značnou zvědavost: Existuje snad opravdu židovské království, které není v područí ani muslimských, ani křesťanských mocností?

Dopis začíná básní na oslavu krále, z jejíhož akrostichu můžeme vyčíst, že jejím autorem byl Mechachem ibn Saruk, Chasdajův sekretář a přední hebrejský básník na Iberském poloostrově.³⁷² Následuje pasáž, v níž pisatel dopisu představuje sama sebe (mimo jiné samozřejmě coby potomka jeruzalémských exulantů) i království, v němž žije. Poté přechází k vlastnímu obsahu svého dopisu:

Od obchodníků jsem se dozvěděl, že existuje království Židů, které nese jméno al-Chazar, ale nevěřil jsem jim, neboť jsem se domníval, že to říkají jen proto, aby se mi zalíbili a získali si mě. Podívoval jsem se té věci, dokud nepřišlo poselstvo z Konstantinopole a nepřineslo dary a psaní od svého krále našemu králi, i vyptal jsem se jich na ně. A oni mě ujistili, že to je vskutku pravda, že ono království se jmenuje al-Chazar a že Konstantinopol a jejich země jsou od sebe vzdáleny na patnáct dní cesty po moři, po souši ale mezi námi stojí mnoho národů. A že jméno panujícího krále je Josef [...] A když jsem to uslyšel, vstoupila do mě síla a i mé ruce zesílily, má naděje vzrostla a já padl na zem a hluboko se poklonil Pánu nebes. Pátral jsem po oddaném vyslanci, kterého bych mohl poslat do vaší země, abych se dozvěděl, jak se daří mému pánu, krá-

li, a jeho služebníkům, našim bratrům, a byla to pro velikou vzdálenost velice podivuhodná věc.³⁷³

Chasdaj pokračuje detailním líčením těžkostí, jež zaslání dopisu provázely, aby nakonec položil jasné otázky: Z jakého kmene pochází král? Jak je královská moc organizována? Přečchází trůn z otce na syna, jak bylo zvykem předků v Tóře? Jak velké je království? Kdo jsou jeho nepřátelé a komu vládne? Má válka přednost před šabatem? Jaké je v zemi podnebí? A tak dále. Chasdajova zvědavost byla nekonečná, za což se v dopise sám zdvořile omlouvá.

Nevíme, jak dlouho trvalo, než dorazila odpověď chazarského krále Josefa, nicméně v dopise, který se dochoval, král na Chasdajovy otázky odpovídá, jak nejlépe dovede. Svůj původ a hranice svého království popisuje takto:

Ptáš se, z jakého národa, z jaké rodiny a z jakého kmene pocházíme. Věz, že pocházíme ze synů Jefeta a jeho syna Togarma [...] Je psáno, že za jeho časů bylo mých předků jen poskrovnu, ale že Pán jim dodal dosti síly a odvahy na to, aby svedli bitvy s mnoha velkými národy mocnějšími, než byli sami, a s Boží pomocí je vypudili a zdělili jejich zemi [...] Poté přešlo mnoho generací, než povstal král, jehož jméno bylo Bulan. Byl to moudrý a bohabojný muž, který důvěřoval [v Pána] celým svým srdcem a odstranil ze země čaroděje a modloslužebníky a nalezl útočiště ve stínu jeho křídel [...] Tento král shromáždil všechny své ministry a služebníky a pověděl jim všechny tyto věci. A oni to pokládali za dobré a přijali královské rozhodnutí a vstoupili pod ochranu Šechiny [...] A poté povstal z jeho potomků král, jehož jméno bylo Abdijáš, spravedlivý a čestný muž, který reformoval království a napravil [vládu] Zákona, jak náleží, a zbudoval synagogy a studovny a přivedl do země mnoho učenců Izraele [...] ³⁷⁴

O konverzi k judaismu král píše epickým a zdobným stylem a vyjmenovává důvody, které vedly jeho předky k tomu, aby před dalšími dvěma monoteistickými náboženstvími dali přednost právě židovství. Horoucí vírou v Tóru a příkázání je tón dopisu prosycen i dále, když popisuje zeměpisnou polohu království, jeho velikost a obyvatelstvo i moc jeho nepřátel a soupeřů (Rusů a Izmaelitů).

Různé literární ozdůbky a pozdější doplňky vedly některé vědce k závěru, že tyto dopisy, a zejména králova odpověď, nebyly sepsány v 10. století, ale že může jít o pozdější padělky a přepracování z per muslimských autorů. Existují dvě verze Josefova dopisu, krátká a dlouhá (jejíž konečná redakce proběhla, jak se zdá, ve 13. století). Ovšem některé pojmy, které najdeme v krátké verzi, nejsou součástí arabského lexika, a její autor tedy s největší pravděpodobností nepocházel z muslimského kulturního světa. I specifické užívání konsektivního *vav*, typického pro biblickou hebrejštinu, naznačuje, že Chasdajův dopis a královu odpověď nepsal jeden člověk. I když byla odpověď chazarského krále pravděpodobně mnohokrát prepisována a okrášlována, zdá se, že jádru informací, které podává, lze vcelku důvěřovat, neboť souzní i s dobovými arabskými svědectvími, a proto ji nelze odmítnout jako pouhý literární výtvar.³⁷⁵

Každopádně máme doklady z 11. století, podle nichž se kopie obou dopisů navzdory obtížnosti tehdejšího mezinárodního styku v různých verzích rozšířily po celém židovském intelektuálním světě. Rabi Jehuda Barzilaj, přestože o přesnosti těchto opisů pochyboval, například napsal: „Viděli jsme několik verzí dopisu, jehož autorem je král Josef, syn Arona, chazarského kněze, a který napsal rabimu Chasdajovi, synu Jicchakovu, a nevěděli jsme, zda je pravý, či nikoli.“ Nakonec ale i tento známý a pronikavý učenec, který si protivil skazky a báchorky, dospěl k přesvědčení o jeho pravosti a připustil: „Ohledně toho, že Chazaři konvertovali a že měli za krále konvertity, jsem slyšel, že toto vše je zapsáno v knihách Izmaelitů, kteří žili v oněch dnech, a že je to psáno v jejich knihách.“ Dopis krále Josefa si

tudíž i on sám opsal a část z něj svým čtenářům očitoval ve své vlastní práci.³⁷⁶

S touto korespondencí byl takřka s jistotou dobře obeznámen rabi Jehuda ha-Levi, který žil ve 12. století. Konverzi chazarského krále k judaismu ve své knize *Kitáb al-Chazarí (Kniha Chazarů)* líčí jako výsledek třístranné monoteistické intelektuální disputace. Popis, který podává, byl s určitými stylistickými a menšími změnami převzat přímo z dopisu krále Josefa.³⁷⁷ Měli bychom dodat, že Rabad (akronym jména rabi Avraham ibn Daud), jeden z duchovních otců provensálské kabaly, který byl o několik desítek let mladší než Jehuda ha-Levi, napsal o východní Evropě: „Tam žily chazarské národy, které konvertovaly k židovství, a jejich král Josef poslal dopis rabimu Chasdajovi, synovi Jicchaka, syna Šaprutova, a oznámil mu, že je s celým svým lidem poslušen rabínského zákona.“ A dále Rabad popisuje, že když jednou pobýval v Tolitule (Toledu), potkal židovské učence, kteří mu sdělili, že jsou Chazaři a že jsou oddanými stoupenci rabínského judaismu.³⁷⁸

Zatímco dějiny judaizovaných Himjarců a Berberů se podařilo z obecného povědomí vymazat téměř dokonale, v případě Chazarů představovalo vybělení nežádoucích stránek historie poněkud složitější problém. Především proto, že i sekulární a moderní veřejnost znala *Knihu Chazarů*, teologické pojednání, které roku 1140 dokončil Jehuda ha-Levi, vysoce uznávaná osobnost židovské tradice a – díky jeho specifické vazbě ke Svaté zemi – také kanonizovaný hrdina sionistického diskurzu. Druhým důvodem, proč nelze Chazary tak lehce pominout, je skutečnost, že o Chazarském království se dochovalo množství historických svědectví v arabských, perských, byzantských, ruských, arménských, hebrejských, a dokonce i čínských pramenech. Všechny se shodují v tom, že šlo o velice mocné království, a mnohé z nich nás navíc zpravují o jeho nečekané konverzi k judaismu.

Dějinné postavení tohoto království a historie jeho poddaných po jeho rozpadu kromě toho vzrušovaly i nejranější ži-

dovskou východoevropskou historiografii, která se s těmito otázkami potýkala po desetiletí. Také sionističtí „restaurátoři“ minulosti si s tématem po dlouhou dobu příliš nevěděli rady, přesto se ale i pro některé z nich stalo předmětem seriózního bádání. Široký zájem o Chazarské království začal slábnout – a téměř se vypařil – teprve paralelně s etablováním státních mechanismů kolektivní paměti, po prvním desetiletí existence Státu Izrael.

Třebaže království leželo v hlubokém stínu dávné minulosti a nenašli se ani žádní nadaní teologové, kteří by je svými chvalořečmi zvětšili po vzoru autorů *Bible*, jeho existenci přesto dosvědčují daleko různorodější a hojnější externí prameny, než jaké máme k dispozici o království Davida a Šalamouna. Je asi zbytečné připomínat, že židovské Chazarsko bylo neporovnatelně větší a mocnější než kterékoli historické království v Judsku. Bylo také ostatně mnohem mocnější než Himjarské království a samozřejmě i než pouštní říše Dihje al-Káhiny.

Příběh Chazarů je fascinující. Začíná ve 4. století n. l., kdy se některé kočovné kmeny připojily k hunské záplavě, která se valila na západ. Pokračuje vzestupem mocné říše ve stepích lemujících Volhu a na severním Kavkaze a končí mongolskou invazí ve 13. století, jež veškeré stopy po tomto neobyčejném království vymazala.

Chazaři byli koalici silných turkických a hunobulharských klanů; na počátku svého usazování se smísili se Skythy, kteří již před nimi pronikli do hor a stepí mezi Černým a Kaspickým mořem,³⁷⁹ jemuž se ostatně po dlouhý čas říkalo „Chazarské“. V době svého vrcholu zahrnovalo království celou škálu kmenů a jazykových skupin – Alanů, Bulharů, Maďarů a Slovanů –, od nichž Chazaři vybírali daně, a vládli tak obrovskému území, které se táhlo od Kyjeva na severozápadě až ke Krymskému poloostrovu na jihu a od horní Volhy až po dnešní Gruzii.

O počátcích chazarské ságy informují od 6. století nejprve perské a posléze i muslimské prameny. Chazaři pronikali do Sásánovské říše a podnikali nájezdy proti obyvatelům jejích po-

hraničních oblastí. Během těchto výbojů se dostali až do oblasti kolem Mosulu v dnešním Iráku. Za vlády perského krále Chusraua II. počátkem 7. století uzavřeli Peršané s Chazary spoje-
nectví, jež bylo zpečetěno svatbou s dcerou chazarského pa-
novníka a jež Peršanům umožnilo vybudovat systém opevnění
v průsmycích Kavkazu. Zbytky tohoto opevnění, které mělo
Peršany chránit před chazarskou invazí, můžeme spatřit ještě
dnes. Z arménských a byzantských pramenů se dozvídáme, že
v následujících letech uzavřelo Chazarské království nové spo-
jence s Východořímskou říší v boji proti Peršanům, a stalo se
tak významným faktorem mocenské rovnováhy v celé oblasti.
V 7. století arménský biskup Sebeos ve svém díle *Dějiny Hera-
kliovy* napsal: „[Arménští šlechtici] odešli sloužit velkému kaga-
novi, králi severních zemí. Na příkaz svého krále, kagana, [...] s
mohutným vojskem prošli průsmykem Džor a táhli na pomoc
králi Řecka.“³⁸⁰

Jak již bylo řečeno, s Byzantskou říší udržoval kagan – jak
zněl titul chazarského panovníka – intenzivní vztahy. Budou-
cí císař Justinián II., který byl na Krym poslán do vyhnanství,
uprchl na konci 7. století do Chazarského království a oženil
se s chazarskou princeznou, která byla překřtěna na Theo-
doru a stala se později mocnou císařovnou. To ovšem není
jediný manželský svazek, který obě říše spojil. Panovník a li-
terát Konstantin VII. Porfyrogenetos v 10. století napsal:
„Císař Lev [III.] [...] uzavřel s chazarským kaganem spoje-
nectví skrze sňatek, když přijal kaganovu dceru za ženu [pro
svého syna Konstantina V.], čímž zahanbil sám sebe i celou
Byzantskou říši, protože tím opustil příkázání svých předků
a opovrhl jimi.“³⁸¹

K tomuto netradičnímu mezidynastickému spojení došlo
v roce 732 a syn, který se z tohoto svazku narodil, byl budou-
cí císař známý jako Lev Chazar; tento sňatek byl také vrcho-
lem diplomatických vztahů mezi oběma mocnými království-
mi. Díky mnoha svedeným bitvám dokázali Chazaři zastavit
muslimský postup na sever a dočasně zachránili Byzantskou

říší před hrozivým obklíčením, které by zřejmě přivedilo její pád.

O četných bitvách mezi muslimy a Chazary se zmiňují též mnozí arabští kronikáři, kteří se vůbec nerozpakovali od sebe navzájem popisovat. Ibn al-Athír píše, že „bojovali velice zuřivě a ani jedna ze stran nepodlehla. Pak Chazaři s Turky přemohli muslimy [...] Poté, co na bitevním poli padl al-Džarráh, bažili Chazaři [po zemi] a pronikli velice hluboko, až k Mosulu.“³⁸² To se stalo roku 730. Jenže reakce na sebe nedala dlouho čekat: ohromné logistické úsilí a další bitvy přinesly úspěch tentokrát Arabům, jejichž vojskům se vytrvalého nepřítele podařilo odrazit. Velitel, pozdější chalífa Marwán II., vpadl se silnou armádou až na samotné území Chazarů a stažení svých vojsk podmiňoval požadavkem, aby kagan přestoupil na islám. Chazarský vládce souhlasil a arabské oddíly odtáhly na Kavkaz, na němž se obě strany dohodly jako na společné hranici mezi Chazarskou říší a muslimským světem. Ačkoli mnozí poddaní Mohamedovu víru přijali, tato dočasná konverze pohanského Chazarského království neměla prozatím větší dopad.

Většina pramenů popisuje vysoce originální systém dvojí vlády Chazarského království, jež sestávala z nejvyššího duchovního vůdce a z činného světského vůdce. Na své cestě do země Bulharů na Volze, kam byl vyslán chalífou al-Muqtadirem, projížděl Chazarským královstvím diplomat a spisovatel Ahmad ibn Fadlán, který je také vylíčil ve svých cenných cestovních zápiscích. O životě Chazarů a jejich politickém systému píše následující:

Pokud jde o krále Chazarů, známého jako „chakan“ [kagan], toho je možno spatřit jen jednou za čtyři měsíce, a to ještě z uctivé vzdálenosti. Je nazýván „velký chakan“ a jeho zástupce „chakan bej“. Ten velí vojskům, spravuje království a pečuje o něj. Podniká výpravy a nájezdy a jemu se vzdávají sousední králové. Každý den navštěvuje velkého chakana, přičemž si počíná poddaně a vystupuje skromně a pokorně.³⁸³

Více informací nalezneme v práci geografa a kronikáře al-Istachrího z doby kolem roku 932. Jeho popis je živější a barvitější:

Pokud jde o jejich režim a systém vlády, jejich pán je nazýván „chakan Chazar“, který stojí výše než král Chazarů, ačkoli je to právě král, který ho ustanovuje [do úřadu]. Když chtějí někoho ustanovit chakanem, škrtní ho hedvábnou šňůrou, a když už je téměř udušen, ptají se ho: „Jak dlouhou dobu si přeješ vládnout?“ A on odpoví, tolik a tolik let. Zemře-li před určeným časem [je to dobře], jinak ho ve stanovenou dobu usmrtí. Úřad chakana mohou zastávat jen synové z významných rodin. Nemá skutečnou moc, je ale uznáván a uctíván lidmi, kteří před něj předstupují. A nikdo k němu nemá přístup, leda nemnozí, jako jsou král a lidé jeho postavení [...]. A do úřadu chakana může být ustanoven jen ten, kdo vyznává židovství.³⁸⁴

Existenci podvojného mocenského systému v Chazarském království potvrzují i další arabské prameny. Režim to byl účinný: velkého kagana obklopoval tajemnou auru a nejschopnějšího a nejnadanějšího prince využíval jako beje, jenž byl vlastně vojenským místokrálem. Aura svatosti halící kagana mu ovšem nikterak nebránila v tom, aby si udržoval harém dvaceti pěti žen a šedesáti konkubín (aniž bychom v tom museli spatřovat projev zvláštní věrnosti odkazu biblického krále Šalamouna).

Sídelním městem chazarských vládců byl Itil, ležící při ústí řeky Volhy do Kaspického moře. Změny řečišť přítoků této velké řeky a vzestup hladiny moře ale bohužel podle všeho vedly k zaplavení města, jehož přesnou polohu proto dodnes neznáme. A i kdyby si království kdysi vedlo vlastní archiv, je ztracen, a badatelé se tak musejí spolehnout hlavně na externí prameny. Itil byl převážně městem stanů a dřevěných chatrčí, pouze sídlo vládců bylo vystavěno z cihel. Ibn Fadlán je detailněji popisuje takto:

Al-Chazar je název oblasti (a podnebního pásma) a jejím hlavním městem je Itil. Itil je rovněž jméno řeky, která do Al-Chazaru přitéká ze [země] Rusů a Bulharů. Itil je město a Al-Chazar je název království, nikoli města. Itil se skládá ze dvou částí [...] Král sídlí v západní části, jež má délku parasangy a je obehnána zdí, která je ale postavena nepravidelně. Jejich domy jsou z látky a jen nemnoho je postaveno z bláta. Mají rovněž tržiště a veřejné lázně.³⁸⁵

Obyvatelé už sice nevedli život svých předků – kočovných pas-
tevců, přesto se každého jara stěhovali do venkovských oblastí,
aby zde obdělávali půdu, a v hlavním městě trávili zimu, neboť
mělo díky blízkosti moře mírnější podnebí. Al-Istachrí píše:

V létě se vydávají na pole vzdálená dvacet parasang, aby za-
seli a sklidili. Jelikož se některá pole nacházejí v blízkosti
řeky a jiná ve stepích, odvázejí [sklizeň] na vozících nebo po
řece. Jejich hlavní obživu tvoří rýže a ryby. Med a ječmen,
které ze své země vyvážejí, se k nim dostává z území Rusů
a Bulharů.³⁸⁶

Al-Istachrí popsal ještě další město: „Chazaři mají město jmé-
nem Samandar [...] Je v něm spousta zahrad a říká se, že se
v něm nalézá kolem čtyř tisíců vinic, [které se táhnou] až k hra-
nicím Seríru. Většina jeho plodů jsou hrozny.“³⁸⁷ Víme, že Sa-
mandar byl hlavním městem Chazarů do té doby, než vládci
přenesli své sídlo do Itilu, a že důležitým zdrojem obživy zde-
jšího obyvatelstva byl rybolov.

Chazaři byli tedy typickými pěstiteli rýže a pravidelnými
konzumenty ryb a vína, převážná část příjmů království ale
pocházela z mýtného, neboť jejich říší procházela Hedvábná
stezka. Navíc kontrolovali i další hlavní dopravní cesty, Volhu
a Don. Dalším zdrojem příjmů byly vysoké daně, které byly
vybírány od četných kmenů, které království ovládalo. Chaza-
ři byli známí svým čilým obchodem, obzvláště s kožešinami

a otroky, a jejich rostoucí bohatství jim umožňovalo vydržovat si dobře trénovanou armádu, díky níž ovládali celé jižní Rusko a dnešní východní Ukrajinu.

Až do této chvíle se líčení arabských kronikářů kryjí se svědectvím, které poskytuje dopis krále Josefa. Zcela nejasná je ale otázka chazarského jazyka. Není pochyb o tom, že pestrá směsice kmenů a skupin obyvatelstva hovořila různými jazyky a dialekty, jakým jazykem ale mluvila chazarská mocenská elita? Al-Istachrí se opírá o al-Bakrího, když píše: „Jazyk Chazarů se liší od jazyka Turků i Peršanů a nepodobá se ani jazyku žádného jiného národa.“³⁸⁸ Většina vědců se ovšem domnívá, že jazyk, jímž Chazaři mluvili, tvořily hunobulharské a další dialekty turkické jazykové rodiny.

Naproti tomu je nade vši pochybnost, že svatým jazykem a jazykem písemného styku byla pro Chazary hebrejšтина. Naznačuje to jak několik málo dochovaných chazarských dokumentů, tak i svědectví arabského spisovatele al-Nadíma, který žil v 10. století v Bagdádu: „Turci ani Chazaři [...] nemají své vlastní písmo a Chazaři píší hebrejsky.“³⁸⁹ Na Krymu byly nalezeny nápisy v nesemitském jazyce psaném hebrejským písmem a dva z jeho znaků (*šin* a *cade*) – zřejmě vlivem rané nadvlády Chazarů nad Rusy – přešly nakonec i do cyrilice.

Proč Chazarské království nepřijalo pro náboženské účely a jako jazyk vysoké kultury řečtinu nebo arabštinu? Proč se Chazaři stali Židy, když všichni jejich sousedé hromadně konvertovali ke křesťanství nebo k islámu? A kdy vlastně tato podivuhodná kolektivní judaizace Chazarů začala?

CHAZAŘI A JUDAISMUS: KRÁTKÝ ROMÁNEK, NEBO DLOUHÁ LÁSKA?

Jedním z mála dochovaných svědectví, jež po sobě zanechali sami Chazaři, je významný dokument, který badatelé znají jako „cambridgeský dokument“. Jeho původnost je zpochybňována

méně než dopis krále Josefa. Tento hebrejský rukopis, jehož autorem je chazarský Žid žijící na dvoře krále Josefa, byl nalezen ve slavné káhirské genize, publikován byl v roce 1912 a od té doby je schraňován v univerzitní knihovně v Cambridgi.³⁹⁰ O jeho pisateli i adresátovi víme jen málo, zdá se nicméně, že byl napsán v 10. století a může být další odpovědí na Chasadajův list. Text je porušen a četná slova v něm chybí, i tak ale představuje bohatou studnici informací. Po několika chybějících řádcích se v něm dočítáme:

[...] Arménie. Naši předkové před nimi prchli [neboť nemohli] snést jeho modloslužebníků. A [chazarští vládcí] je přijali [neboť muži] Chazarska byli zprvu bez Tóry a [i oni] zůstali bez Tóry a Písma. Uzavírali sňatky s obyvateli země [a mísili se s nimi] a učili se jejich způsobům a vyrazili s nimi [pokždě do války], až se stali jedním lidem. Dodržovali už jen obřízku a [někteří z nich] světili sabat. A v chazarské zemi nebylo krále, jen toho, kdo dobýval vítězství v bitvách, si nad sebou ustanovili za vojevůdce, až s nimi jednou do bitvy – jak to občas činívali – vyrazili židé. Toho dne osvědčil jeden žid sílu svého meče a obrátil na útěk nepřátele, kteří proti Chazarsku útočili. A lid Chazarska jej v souladu se svým pradávňým zvykem učinil vojevůdcem.³⁹¹

Dokument rovněž popisuje trojstrannou disputaci mezi muslimem, křesťanem a Židem, která je v zásadě vylíčena podobně jako v dopise krále Josefa a končí samozřejmě správným rozhodnutím ve prospěch židovství.

Zdá se ostatně, že tento literárně-historický model byl tehdy velice oblíben, neboť i raní ruští kronikáři líčí konverzi Vladimíra I. ke křesťanství takřka identickým způsobem, byť pocho-pitelně s jiným vyústěním. Jako výsledek intenzivní teologické debaty popsal judaizaci chazarského krále i soudobý arabský autor, ačkoli v jeho verzi si židovský učenec najal vraha, který před rozhodující konfrontací otrávil muslimského učenec,

a tímto způsobem „žid naklonil krále svému náboženství a on se stal židem“.³⁹²

Zbytek cambridgeského dokumentu předkládá – podobně jako jeho úvodní pasáž – zajímavou hypotézu o judaizaci Chazarů:

Spolu s chazarskými muži vykonal Izrael úplné pokání a navrátil se k víře. Do oblasti začali přicházet i další židé – z Bagdádu, z Chorásánu a z území, které obývali Řekové – a posílili paže mužů této země a povzbuzovali se vzájemně ve smlouvě s otcem hlučícího davu [Abrahámem]. A muži země nad sebou ustanovili jednoho z mudrců za svého soudce. V jazyce Chazarska jej nazývají „kagan“. A tak i ti soudci, kteří přišli po něm, jsou zvaní titulem kagan, a to až do dnešního dne. A pokud jde o velkého prince Chazarů, toho jméno změnili na Sabriel, a tak jej učinili králem nad sebou.³⁹³

Je možné, že Sabriel bylo jméno, které po konverzi přijal král Bulan, o němž se zmiňuje Josefův dopis, a stejně tak je možné i to, že příběh je nepodložený a že dramatické popisy této judaizace jsou pouhopouhými bajkami a nástroji náboženské propagandy. Mnohem relevantnější se pro pochopení chazarských dějin zdají být líčení, v nichž je katalyzátorem procesu konverze migrace. Příchod židovských věřících z Arménie, z oblasti dnešního Iráku, Chorásánu (který pokrýval části dnešního Iránu, Turkmenistánu, Uzbekistánu, Tádžikistánu, Afghánistánu a Pákistánu) a z Byzance skutečně mohl být oním impulsem, který toto podivné království přivedl ke konverzi k judaismu. Židovští konvertité pod nátlakem odcházeli z území, která ovládala druhá dvě monotheistická náboženství, křesťanství a islám, do oblastí osídlených pohany. Také na počátku hromadné „chazarské“ judaizace stáli imigranti, kteří své pohanské sousedy přesvědčili, že jejich víra je lepší. Velká kampaň proselytizace, která započala ve 2. století př. n. l. se vzestupem Hasmonejského království, došla svého vrcholu v Chazarské říši v 8. století n. l.

Chazarsko-hebrejské svědectví o židovské imigraci má oporu v arabské literární produkci. Arabský kronikář al-Ma'údí píše:

Židé jsou král, jeho dvořané i jeho lid, Chazaři. K obrácení chazarského krále na židovství došlo za vlády chalífy Hárúna ar-Rašída. Připojili se k němu mnozí židé, kteří k němu přišli ze všech muslimských měst a z Byzance. Bylo to proto, že současný král Byzance Armanus [Romanos] roku 332 [944] ty židy, kteří žili v jeho království, obrátil na křesťanství [...] Načež mnozí židé uprchli z Byzance do země Chazarů.³⁹⁴

Abbásovský chalífa Hárún ar-Rašíd žil v letech 763 až 809. Byzantský císař Romanos vládl v 1. polovině 10. století. Podle citované pasáže lze tedy předpokládat, že vztah mezi Chazarským královstvím a judaismem se odvíjel v několika fázích a že k prvním kontaktům došlo v 8. století. Už jsme viděli, že v této době chazarská vojska vtrhla do Arménie a postoupila až k městu Mosul v dnešním Kurdistánu. V těchto oblastech dosud přežívaly židovské komunity – bývalí poddaní starověkého adiabénského království –, které se rozšířily hluboko na území Arménie. Možná že právě zde se Chazaři poprvé setkali s náboženstvím Jahveho a že někteří židovští věřící se k jejich vojsku přidali, když se vracelo do Chazarska. Je rovněž známo, že podél severního pobřeží Černého moře, a zvláště na Krymu, žili židovští konvertité, kteří měli řecká jména.³⁹⁵ Někteří z nich později uprchli před surovým pronásledováním byzantských císařů.

Jehuda ha-Levi ve svém díle *Kniha Chazarů* píše, že Chazaři konvertovali v roce 740, není ale nijak jisté, že je toto datum správné. Křesťanský dokument, který byl napsán někdy kolem roku 864 ve vzdálené západní Francii, uvádí, že „všichni Chazaři (v originále jako „Gazari“) dodržují příkázání judaismu“.³⁹⁶ Někdy v době mezi polovinou 8. a polovinou 9. století tudíž Chazaři přijali židovský monoteismus jako své specifické náboženství. Logicky můžeme předpokládat, že se tak nestalo

v jediném zázračném aktu, ale že šlo o výsledek dlouhodobého procesu. Jako postupný proces je konverze ostatně líčena i ve sporném dopise krále Josefa: král Bulan se stal Židem, protože ho přesvědčila logika Mojžíšova náboženství, ale teprve jeho vnuk či pravnuke král Abdijáš „který reformoval království a upevnil Zákon, jak náleží“, zbudoval synagogy a studovny a přijal *Mišnu* a *Talmud*. Práví se tu také, že z dalekých krajů pozval židovské učence, aby mezi jeho poddanými šířili pravou víru.

Ještě v 19. století vědci o konverzi Chazarského království k judaismu pochybovali, dnes už o ní není sporu. Když monoteismus na svém vítězném postupu dosáhl Kavkazu a stepí podél Volhy a Donu v dnešním jižním Rusku, dokázal vládce a místní kmenové elity přesvědčit o tom, že víra v jediného Boha má své četné výhody. Zbývá však otázka, proč se Chazaři rozhodli právě pro judaismus, a ne pro jedno z ostatních dvou monoteistických náboženství, která své stoupence nesvazují tolika požadavky. Odmítneme-li jako vysvětlení svody náboženské propagandy, která zaznívá z dopisu krále Josefa, cambridgeského dokumentu i textu Jehudy ha-Leviho, zbývá jediná varianta, stejná jako v případě konverze Himjarského království. Tím, co chazarské vládce přimělo, aby přešli judaismus coby svou obrannou ideologickou zbraň, bylo přání zachovat si nezávislé postavení vůči mocným a dravým impériím – jimiž byly v době Chazarů ortodoxní byzantská říše a abbásovský muslimský chalífát. Kdyby se Chazaři rozhodli pro islám, stali by se poddanými chalífy. Kdyby zůstali pohany, byli by muslimy, kteří modlářství netolerovali, odsouzeni k vyhlazení. A křesťanství by je naopak dlouhodobě podřídilo moci východořímského impéria. Ke stabilizaci a centralizaci chazarské říše navíc bezpochyby přispěl i pomalý a postupný charakter tohoto přechodu od starého šamanismu až k židovskému monoteismu.

Jedním z významných sběratelů chazarského materiálu byl ruský karaita Avraham Firkovič. Tohoto neúnavného amatérského badatele poháněla i jeho horlivá víra, a tak ve snaze vy-

volat dojem, že Chazaři nekonvertovali k rabínskému judaismu, ale k jeho karaitské verzi, neváhal na podporu svého tvrzení upravovat různé listiny, svaté knihy i náhrobní nápisy. Ačkoli se velice zasloužil o uchování těchto pramenů, mnoho jich zároveň nenávratně poškodil a vzbudil obecnou nedůvěru. Jeho falzifikace nakonec jiní vědci (zejména významný historik Abraham Harkavy) prohlédli a důkladnější bádání prokázalo, že judaismus Chazarů nebyl v žádném případě karaitský. Je sice docela dobře možné, že karaismus se – stejně jako talmudický judaismus – po Chazarské říši (a obzvláště na Krymu) rozšířil, židovství, které království praktikovalo, bylo přesto více méně rabínského typu. Historicky se karaismus konsolidoval příliš pozdě na to, aby byl právě on prvním katalyzátorem, který Chazary přiměl k přijetí židovské víry, a není ani žádný důvod předpokládat, že by si je později dokázal z většiny získat na svou stranu. Je třeba pouze mít na paměti, že opisy *Talmudu* byly v době, kdy se Chazaři judaizovali, dosud velkou vzácností, což mnohým proselytům umožnilo vrátit se ke starodávným kultickým formám, a dokonce i ke kněžskému obětnímu kultu. Tělesné pozůstatky zemřelého, které byly objeveny v pohřební jeskyni ve Phanagorii na Krymu, halil kožený oděv ve stylu, jaký Starý zákon, jak známo, detailně předepisuje pro kněží sloužící v jeruzalémském Chrámu.

Jeden z podivuhodných a dodnes obdivovaných rysů tohoto východního židovského království byl náboženský pluralismus, který se vyvinul z polyteistického šamanismu, jenž byl v oblasti dosud populární. Al-Ma'údí napsal: „Pro chazarské hlavní město je ustanoveno sedm soudců: dva z nich pro muslimy; dva, kteří soudí podle zákonů Tóry, pro Chazary; dva, kteří soudí podle zákonů evangelia, pro křesťany; a jeden pro Sakali-by (Bulhary) a Rusy a další modloslužebníky.“³⁹⁷

Chazarská vláda s velikou pravděpodobností poskytovala ochranu Židům, muslimům, křesťanům i pohanům a v jejích městech mohly vedle sebe stát synagogy, mešity a kostely. Potvrzují to i slova Ibn Hawqala, který v letech 976–977 Sa-

mandar popisuje takto: „Žili v něm muslimové, kteří zde mají mešity, a křesťané mají kostely a židé synagogy.“³⁹⁸ Jáqút al-Hamawí, který čerpal z Ibn Fadlána, napsal:

Muslimové mají v tomto městě [Itil] velkou mešitu, v níž se modlí a kam chodí vždy v pátek. Při mešitě stával vysoký minaret k vyzývání k modlitbě a při něm několik vyvolavačů [muezzinů]. Když se však v roce 310 [922] král Chazarů doslechl, že muslimové zničili synagogu v Dár al-Babunadži, nařídil, aby byl minaret stržen, a tak se i stalo. A vyvolavače usmrtil. A pravil: „Kdybych neměl strach, že by zničili všechny synagogy v muslimských zemích, byl bych tuto mešitu zničil.“³⁹⁹

Židovská solidarita tedy občas nad principem náboženské tolerance převládla, nikdy ale nebyl zcela opuštěn, byť se například král Josef, když se k němu donesla zpráva o pronásledování Židů byzantským císařem Romanosem, na oplátku jal stíhat chazarské křesťany. I tak ale můžeme říci, že podobně jako muslimské království Al-Andalus praktikovali kagani umírněný monoteistický model, který se značně lišil od atmosféry typické pro tehdejší křesťanskou civilizaci i od „totalitárního“ ducha Hasmonejského království. Ve vojsku kaganů sloužili muslimové i křesťané, a dokonce byli zproštěni svých povinností, pokud na druhé straně bitevního pole stáli jejich souvěrci.

Cambridgeský dokument potvrzuje informaci, kterou najdeme i v dopise krále Josefa, a sice že kaganové měli hebrejská jména. V králově dopise se mluví o Chizkijášovi, Menašem, Jicchakovi, Zabulonovi, Menachemovi, Benjaminovi a Áronovi. Rukopis zmiňuje krále Benjamina a Árona, což částečně podporuje i pravost králova listu.

Autor cambridgeského dokumentu rovněž píše: „V naší zemi se vypráví, že naši prapředci vzešli z kmene Šimeonova, pravdivost této věci ale nejsme schopni ověřit.“⁴⁰⁰ Proselyté se vždy

pokoušeli nalézt přímé genealogické spojení, které by vedlo k praotcům biblické mytologie, a podobně i mnozí Chazaři chtěli věřit, že jsou potomky izraelských kmenů. Hlubší náboženské uvědomění proselytů postupně přehlušilo dřívější kmenové identity, které byly spojeny s uctíváním model. Z pohledu pyšných nových monoteistů se pohanské kultury staly ohavnými a totéž ještě více platí pro jejich potomky a jejich smyšlenou identitu. Království tudíž chápalo samo sebe více jako židovské než jako chazarské a tak o něm zpravuje i soudobá ruská epika: u slovanských sousedů nebudila posvátnou bázeň „země Chazarů“, ale „země židů“ – *zemlja židovskaja*.

Touha po svatém původu zplodila i neobvyklé kulturní symboly. Výčet králů v Josefově listu zahrnuje i muže jménem Chanuka a cambridgeský dokument zmiňuje též vojevůdce Pesacha. Tento originální způsob pojmenovávání lidí podle náboženských svátků nebyl praktikován ani v biblické době, ani v Hasmonejském království a není doložen ani v království Himjar či mezi Židy ve vzdálených končinách severní Afriky. Později taková jména migrovala na západ – do Ruska, Polska a dokonce i do Německa.

Jedna otázka ale stále zůstává bez odpovědi: tvořili Židé většinu monoteistických věřících v Chazarském království? Prameny si protirečí. Někteří arabští autoři tvrdí, že Židé byli v Chazarsku jen elitní menšinou, která ovšem ve svých rukou držela moc. Například al-Istachrí napsal: „Židé jsou nejmenší pospolitostí; zatímco většina obyvatelstva jsou muslimové a křesťané, král a jeho dvořané jsou židé.“⁴⁰¹ Jiní naopak říkají, že Židé byli všichni Chazaři. Jáqút al-Hamawí, s odvoláním na nejdůvěryhodnější dobový pramen, Ibn Fadlána, uvádí: „Všichni Chazaři i jejich král jsou židé.“⁴⁰² Ve stejném duchu tvrdí i al-Ma‘údí: „Co se židů týče, to jsou král, jeho dvořané i jeho lid, Chazaři.“⁴⁰³ Je docela možné, že se Židy stala většina příslušníků velkého chazarského kmene, zatímco další kmene byly judaizovány jen částečně a mnozí z jejich příslušníků přijali islám nebo křesťanství nebo zůstali pohany.